

شریعت، حکومت اسلامی و حقوق بشر

گفتار پنجم

شریعت از سقوط بغداد تا عصر مدرن

مهدی خلجی

سقوط بغداد و ظهور مکتب حلّه

تحول در فقه در بستر دگرگونی‌های سیاسی

ارتباط شیعیان دوازده امامی حله با فاتحان مغول
دیدار مجیدالدین، برادرزاده سید بن طاووس و پدر علامه حلی با هلاکوخان پیش از
حمله او به بغداد و ذکر پیش بینی امام علی درباره سقوط بغداد به دست او – حفظ حله
از ویرانی

افول مراکز تعلیمی شیعی در ایران با حمله مغول به ایران تا قرن شانزدهم میلادی و
برآمدن صفویان – رونق حوزه های شیعی حله و جبل عامل، بغداد، حلب و بحرین –
مهاجرت طلاب علوم دینی از ایران و دیگر نقاط خاورمیانه به حوزه های شیعی عرب
برای تحصیل

جعفر بن حسن حلی، محقق حلی & حسن بن یوسف حلی (علامه حلی)

محقق حلی و علامه حلی: بنیادگذاران تحول در مفهوم اجتهاد در تشیع عقلانی کردن فقه، نیازی سیاسی برای بازتعریف رابطه با دستگاه حکومت و بازسازی ساختار سلسله مراتب اقتدار (authority)

محقق حلی در «المعتبر فی شرح المختصر» از ضرورت عقلانی کردن فقه سخن پیش از محقق و علامه، شیعیان اجتهاد را برابر با قیاس می دانستند و آن را رد می کردند.

سخن می گوید تا در جایی که نص وجود ندارد فقیه بتواند بر اساس روش شناسی عقلانی راه حلی برای تشخیص حکم الاهی بیابد.

«گرچه فقه پر از احکام ظنی است، فقهاء که وارثان پیامبرند و در دوران ظهور مسائل مستحدثه به تشخیص آنها نیاز است، باید مراقب باشند که شکها و ظن ها نباید اعتبار تشخیص حکم را محدودش کند.»

پذیرش خبر واحد بر اساس مبنای شیخ طوسی و آن را مبنای صدور فتوی کردن پذیرش اجماع در مقام حجت شرعی پذیرش مشروط اجتهاد در برخی قلمروهای فقه علامه ی حلی شیعیان را به دو گروه تقسیم می کند: مجتهدان و مقلدان - حتا اگر مجتهد بر خطا باشد مقلد باید از او تقلید کند تنها از مجتهد زنده می توان تقلید کرد علامه در «کشف المراد» تأکید می کند که باید اصل معتزلی عقلی بودن حسن و قبح را پذیرفت.

اجتهاد، گشودن راه برای بسط اختیارات فقیه

محقق حلی در «شرایع الاسلام» می‌نویسد در غیبت امام فقیهی که «جامع صفات المشروطه فی الفتوی» است می‌تواند بر مسند قضاوت بنشیند: او یکی از نخستین کسانی بود که این تعبیر را به کار برد؛ اگرچه او خود همهی این صفات را تعریف نکرد.

علامه‌ی حلی این دیدگاه را با تأکید بیشتری بسط می‌دهد. در کتاب «قواعد الاحکام» می‌نویسد: «ولایت فقهی را امام یا «نایب» او تعیین می‌کند نه امت». در غیبت امام، باید از فقیه جامع شرایط فتوی تقلید کرد. در عین حال، علامه در «تحریر الاحکام» می‌نویسد در غیبت امام یا نایب او نماز جمعه خوانده نمی‌شود. فقیهان می‌توانند مؤمنان برای برای هر نمازی گردهم بیاورند جز نماز جمعه. ولی در «مختلف الشیعه» هم حکم به جواز نماز جمعه می‌دهد هم اجرای حدود به دست فقیهان در زمان غیبت علامه بر خلاف محقق می‌گوید زکات در زمان غیبت باید به فقیه معتمد داده شود.

خلافت عثمانی و تحول بنیادی در فقه حنفی

سلطان سلیم عثمانی، واپسین خلیفه‌ی عباسی، متوکل، را در جنگ اسیر کرد و به قاهره فرستاد تا در سال ۱۵۴۳ میلادی درگذشت

نهاد خلافت، با وجود تلاش‌های نظری ماوردی و غزالی برای توجیه شرعی قدرت سلطان از بحران درنیامد. با فتوحات بزرگ عثمانی‌ها در ناحیه‌ی غرب و استیلا بر سرزمین‌های عربی، قسطنینه هم «دارالسلطنه» خوانده شد هم «دارالخلافة». فقیهان نهاد تعلیم و قضا را به دست گرفتند (و گاهی به نصیحت و شور سلطان پرداختند). سلطنت، به سان واقعیت و پدیده‌ای تاریخی از بستر شرعی و «امت» و «جماعت» که خلافت نماد و نماینده‌ی آن بود جدا شد و به نهادی عرفی که با کلیت احکام شریعت لزوماً سازگاری نداشت بدل شد. این بحران را سلاطین عثمانی با نزدیکی با علما به ویژه فقیهان حنفی کوشیدند حل کنند. کتاب «الشقائق النعمانیة فی علماء دولة العثمانيه» که در عهد سلیمان قانونی نوشته شده، کتاب به سلطان تقدیم و او چنین خطاب شده: «خلاصه ارباب الخلافة فی العالمین، شرف الاسلام، ملاذ المسلمین، مطیع احکام الشریعة و الدین، السلطان بن السلطان .. سلیمان خان بن السلیمان سلیم خان..» رابطه‌ی فقیه و سلطان: تقسیم وظایف و تلاش برای مشروعیت دینی بخشیدن به سیاست عرفی سلطان و مقبولیت عمومی دادن به آن. نه جدایی دین از دولت نه یکی شدن آن با هم

فقه حنفی بنیاد نهادن نظریه‌ی جدیدی برای خلافت: مشروعیت خلیفه‌ی غیرقریشی

عصر صفوی؛ بازسازی نظام فقهی در پیوند با قدرت سیاسی

رشد تصوف در ایران، به ویژه در دوره‌ی فاصل میان حمله‌ی مغول و ظهور دولت صفوی و ترکیب نظری «امامت شیعی» و «ولایت عرفانی» و قطب/فقیه. تأثیر عمیق ابن عربی در ایران و نیز شهاب الدین سهروردی. ترکیب تصوف و تشیع ویژگی طریقت صفوی پیش از تشکیل حکومت صفوی است. با تشکیل حکومت، تشیع رسمی و دولتی از تصوف جدا می‌شود. **تشیع دولتی به تشیع فقه‌ای بدل می‌شود.** الگوی صفویان، پادشاهی ساسانی بود: تنظیم رابطه میان پادشاه و «صدر الصدور»، منصف فقیهان در دستگاه دولت.

چرا صفویان تشیع را ایدئولوژی رسمی حکومت کردند:

- پیوندهای خانوادگی صفوی با تشیع چه از نظر ادعای نسب‌شان به امام موسی کاظم چه از نظر خاستگاه شیعی طریقت صوفی‌شان
- جست‌وجو برای ساختن هویتی ایرانی که با مذهب تشیع از دولت عثمانی که سنی بود تمایز یابد.

فقیهان دولت ساز

دعوت پادشاهان صفوی از فقیهان شیعی برای آمدن به ایران نشان‌دهنده‌ی (۱) ضعف فرهنگ فقهی و شمار اندک فقیهان شیعی در آن دوران و (۲) ناتوانی طریقت صفوی از تحول به دولت بدون کمک فقیهان است. در مرحله‌ی اول صفویه، زعمای قبائل ترکمانیه‌ی قزلباش، دولت را اداره می‌کنند و هم‌هنگام در رأس هرم دینی فرقه نیز هستند. وقتی هدف صفویان وحدت ایران و ساختن جامعه‌ای یک‌دست می‌شوند نقش فقیهان اهمیت می‌یابد؛ تجربه‌ی تاریخی فقیهان در عهد بویهی و ایلخانی در تولید فکری در خدمت پروژه‌ی صفوی درمی‌آید.

فقیهان صفوی

فقیهان عصر صفوی در پی بسط قدرت شرعی فقیهان و در نتیجه اثبات این مسأله بودند که بخشی از ولایت امام معصوم به پاره‌ای از سلطه‌ی دولت سلطانی حاکم بدل شده است.

نورالدین علی کرکی: از جمله سالی هفتاد هزار دینار از شاه اسماعیل برای مخارج حوزه‌ی علمیه‌ی نجف می‌گرفت و در عهد طهماسب به ایران آمد و منصب «صدر الصدور» را پذیرفت و شاه لقب «خاتم المجتهدین» به او داد. نظریه‌پرداز «نیابت عام» فقیه از امام معصوم. شاه به شیخ کرکی اختیارات مطلق می‌دهد که در قلمرو مسائل دینی از جانب حکومت عمل کند: عزل و تعیین مفتی شهرها «شیخ الاسلام» و امامان مسجد و واعظان. صدور فتوای برای دولت در مسائلی چون مالیات‌های بر زمین و رابطه‌ی دولت با ارض خراج. کرکی علمای سنی را برکنار و علمای شیعه را جایگزین کرد. در رساله‌ی «درباره‌ی خراج» سهم زیادی از خراج به دولت داد. مخالفت شیخ ابراهیم قطفی با او در مسأله‌ی خراج. مسأله‌ی نماز جمعه. خمس.

محمد باقر مجلسی: تأسیس ادبیات توده‌ای برای تشیع صفوی؛ پیوند دادن تشیع، صفوی و هویت ایرانی. بحارالانوار نمونه‌ی ادبیات شیعه‌ی غالی

بهاء الدین عاملی: شیخ الاسلام اصفهان در عهد شاه عباس؛ پشیمان از سفر به ایران و تقرب به پادشاه

جدال اخباری-اصولی

مکتب اخباری، بنیادگذار میرزا محمد امین استرآبادی (مرگ ۱۰۲۱ هجری، ۱۶۱۴ میلادی)

در «فوائد المدنیة» تأکید می‌کنند فقیه باید تنها به احادیث پیامبر و امامان معصوم تمسک کند.

جریان اخباری، واکنشی به فقیهان اصولی در دولت صفوی است که اجتهاد در علم اصول را به مبنای برای توجیه شرعی سیاست‌های سلطان بدل کرده‌اند و بسیاری خود نیز کارگزار دولت شده‌اند. اخباری‌گری، کوششی بود برای سیاست‌زدایی از فقه.

شیخ محمد بن حسن حرّ عاملی نویسنده‌ی کتاب «تفصیل وسائل الشیعة الی تحصیل مسائل الشریعة» از بزرگان اخباری در این دوره. برای عاملی، علم حدیث بر پایه‌ی روش اخباری، یگانه راه رسیدن به نظر امامان معصوم و حکم شرعی و بدیل هرگونه عمل سیاسی در دوران غیبت امام است.

مشروطیت: تقدیس قانون و قانون قدسی

تلاش فقیهان مشروطه‌خواه برای یافتن مبنای شرعی
برای مشروطیت

فتوای محمد کاظم خراسانی: قوانین مجلس مذکور به شکلی که ذکر
کردید، قوانینی مقدس و محترم‌اند و اطاعت از آنها بر همه‌ی آحاد
ایران واجب است... مخالفت با مجلس مقننه‌ی مذکور، مخالفت با
احکام دین حنیف است.»

مطّلعین بر تواریخ عالم دانسته‌اند که ملل مسیحیّه و اروپائیان، قبل از جنگ صلیب، چنانچه از تمام شعب حکمت علمیّه بی نصیب بودند، همین قسم از علوم تمدنیّه و حکمت علمیّه و احکام سیاسیّه هم، یا بواسطه عدم تشریح آنها در شرایع سابقه و یا از روی تحریف کتب سماویّه و در دست نبودن آنها بی بهره بودند و بعد از آن واقعه عظیمه عدم فوزشان را به مقصد، به عدم تمدن و بی علمی خود مستند دانستند، علاج این امّ الامراض را اهمّ مقاصد خود قرار داده و عاشقانه در مقام طلب بر آمدند.

اصول تمدن و سیاسات اسلامیّه را از کتاب و سنّت و فرامین صادره از حضرت شاه ولایت- علیه افضل الصّلاه و السّلام- و غیرها اخذ و در تواریخ سابقه خود منصفانه بدان اعتراف و قصور عقل نوع بشر را از وصول به آن اصول و استناد تمام ترقّیات فوق العاده حاصله در کمتر از نصف قرن اول را به متابعت و پیروی آن اقرار کردند، لکن حسن ممارست و مزاولت و جودت استنباط و استخراج آنان و بالعکس سیر قهقرائی و گرفتاری اسلامیان به ذلّ رقیّت و اسارت طواغیت امّت و معرضین از کتاب و سنّت، مآل امر طرفین را به این نتیجه مشهوده و حالت حالیه منتهی ساخت، و حتّی مبادی تاریخیّه سابقه هم تدریجا فراموش و تمکین نفوس ابیه مسلمین را از چنین اسارت و رقیّت وحشیانه از لوازم اسلامیّت پنداشتند، و از این رو احکامش را با تمدن و عدالت، که سرچشمه ترقّیات است، منافی و با ضرورت عقل مستقلّ، مخالف و مسلمانی را اساس خرابی‌ها شمردند، تا در این جزء زمان که- بحمد الله تعالی و حسن تأییده- دوره سیر قهقرائیّه مسلمین به آخرین نقطه منتهی، و اسارت در تحت ارادات شهوانیّه جائزین را نوبت منقضی، و رقیّت منحوسه ملعونه را عمر به پایان رسید، عموم اسلامیان به حسن دلالت و هدایت پیشوایان روحانی، از مقتضیات دین و آئین خود با خبر و آزادی خدادادی خود را از ذلّ رقیّت فراغنه امّت برخورداره، به حقوق مشروعّه ملیّه و مشارکت و مساواتشان در جمیع امور با جائزین پی بردند

تنبيه الامه و تنزیه المله؛ محمد حسین نائینی

متمم قانون اساسی مشروطه

اصل دوم: مجلس مقدس شورای ملی که به توجه و تایید حضرت امام عصر عجل الله فرجه و بذل مرحمت اعلیحضرت شاهنشاه اسلام خلدالله سلطانه و مراقبت حجج اسلامیه کثرالله امثالهم و عامه ملت ایران تأسیس شده است باید در هیچ عصری از اعصار مواد قانونیه آن مخالفتی با قواعد مقدسه اسلام و قوانین موضوعه حضرت خیرالانام صلی الله علیه و آله و سلم نداشته باشد و معین است که تشخیص مخالفت قوانین موضوعه با قواعد اسلامیه بر عهده علمای اعلام ادام الله برکات وجود هم بوده و هست لهذا رسماً مقرر است در هر عصری از اعصار هیاتی که کمتر از پنج نفر نباشد از مجتهدین و فقهای متدینین که مطلع از مقتضیات زمان هم باشند به این طریق که علمای اعلام و حجج اسلام مرجع تقلید شیعه اسامی بیست نفر از علماء که دارای صفات مذکوره باشند معرفی به مجلس شورای ملی بنمایند پنج نفر از آنها را یا بیشتر به مقتضای عصر اعضای مجلس شورای ملی بالاتفاق یا به حکم قرعه تعیین نموده به سمت عضویت بشناسند تا موادی که در مجلس عنوان می شود به دقت مذاکره و غور رسی نموده هر یک از آن مواد معنونه که مخالفت با قواعد مقدسه اسلام داشته باشد طرح و رد نمایند که عنوان قانونیت پیدا نکند و رأی این هیات علماء در این باب مطاع و بتبع خواهد بود و این ماده تا زمان ظهور حضرت حجه عصر عجل الله فرجه تغییر پذیر نخواهد بود.

حقوق معنوی

- اختصاص - این مطلب به پروژه توانا مربوط به سازمان E-Collaborative for Civic Education اختصاص دارد و استفاده از آن می بایست با ذکر نام سازمان تهیه کننده انجام شود.
- غیر تجاری - این مطلب برای استفاده های غیر تجاری می باشد و برای هیچ گونه منفعتی بهره برداری نخواهد شد.
- اشتراک - اگر می خواهید هر گونه تغییری در مطلب وارد کنید، شما می توانید حاصل کار را تنها تحت مجوز E-Collaborative for Civic Education منتشر کنید و برای ایجاد بدنه اصلی اطلاعات، این تغییرات را باید با E-Collaborative for Civic Education به اشتراک گذارید.

